

Egy zsugorodó ipari kisváros: a gazdasági szerkezetváltás településszerkezeti hatásai Ajkán

Bevezetés

Ajkát a köz- és szakmai vélekedés (BELUSZKY P. 1999, GERMUSKA P. 2004, KOCSIS Zs. - NÉMETH S. 2011) általában országunk egyik szocialista iparvárosaként szokta számon tartani, ami annyiból mindenképpen helytálló, hogy iparosodásának harmadik, döntő jelentőségű szakasza, valamint a település formális és funkcionális urbanizációja ehhez az időszakhoz köthető. A szocialista iparvárosok - igazából kevés kivétellel kis- vagy középvárosi kategóriába sorolható települések - differenciáltan fejlődtek a rendszerváltozás után. Amíg olyan, későn iparosodott és versenyképes struktúrákat felmutatni képes települések, mint Paks, Százhalombatta vagy Tiszaújváros aránylag sikeresen integrálódtak az átalakuló térszerkezetbe, addig a bányászat és hagyományos nehézipar kombinációjával jellemezhető helyek (Komló, Várpalota, Bátonyterenye, Borsodnádásd) kifejezetten a vesztes pozíciójába kerültek, „rozsdavárosok” lettek (PIRISI G. 2009). Ezen települések sorsának legerőteljesebb szimbólumai az egykor dicsőséget és fejlődést hozó ipar elhagyott, rozsdásodó telephelyei, a település arculatát meghatározó barnamezők.

Ajka azonban nem csak a „szocialista”, hanem a „zsugorodó” címkét is kiérdemli: népességének 1990-hez mért, közel 34 ezres csúcspontjához képest napjainkban már 14%-kal kevesebben lakják. A zsugorodó város koncepciója napjaink egyik meghatározó városföldrajzi problémáját írja le, amely bizonyos városi települések különböző okok - amelyek között a dezindustrializáció előkelő helyen áll - miatt bekövetkező hanyatlását, és ennek sajátos, társadalmi és térbeli következményeit, illetve ezen kihívásokra adható válaszokat foglalja magában (BONTJE, M. 2005, RIENIETS, T. 2009). A zsugorodó városoknak is gyakran jellegzetes jelenségei a barnamezős területek.

A barnamezők korunk egyik felkapott és hangsúlyos mikro- és mezoszintű térproblémáját jelentik. Barnamező alatt olyan terület értünk, „melyet az emberi társadalom korábban már intenzív jelleggel igénybe vett, eredeti funkcióját azóta (nagy részét) elvesztette, újbóli használatba vétele és/vagy funkcióváltása azonban a megelőző használat hagyatéka miatt előzetes külső beavatkozás nélkül nem lehetséges.” (OROSZ É. 2012)

Újbóli használatba vételükhöz azonban fontos társadalmi érdek fűződik, elsősorban a fenntarthatóság oldaláról, hiszen az újbóli beépítésük - a zöldmezős beruházásokkal ellentétben - nem jár az ökológiailag produktív területek csökkenésével. Problémát jelent azonban, hogy ez teljesen piaci alapon ritkán valósítható meg (sőt, sok szempontból ez a piacképtelenség teszi barnamezővé a barnamezőt). Ezt a problémát pedig orvosolni kell, mégpedig két nagyon fontos további, a hosszútávon fellépő ökológiai ésszerűségeen túlmutató, rövidtávon is „forintosítható” tényezők miatt (is). Egyfelől, a barnamezők jelenléte olyan zárványokat hagy hátra a város szerkezetében, amelyek komoly kihívásokat támasztanak a működtetés és a fejlesztés számára is. Másfelől, a barnamezők tömeges jelenléte súlyos negatív bélyeg a település imázsán

¹ A szerző munkáját a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj (TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program) támogatta

is: a leépülés, zsugorodás és ezáltal a sikertelenség erőteljes vizuális szimbólumaként értelmezhető. A sikertelenség látszata pedig sok esetben egyenlő magával a sikertelenséggel, legalábbis fontos lépés az odavezető úton.

Ebből adódóan a barnamezős rehabilitáció olyan feladat, amelyet nem lehet pusztán és kizárólag a piacra bízni és kivárni, míg a piaci erők működésbe lépnek. Különösen azért, mert a barnamezős probléma egyik sajátos eleme, hogy általában jelentős területi koncentrációt mutat, és kevés kivételtől eltekintve összekapcsolódik egy, a térhasználati krízisen túlmutató, a települést érintő általánosabb társadalmi és gazdasági válsággal. Hazánkban a rendszerváltás nyomán létrejövő vagy felgyorsuló folyamatok, mint a gazdasági szerkezetváltás, a területileg és ágazatilag szelektív dezindustrializáció, a közlekedési szerkezet átalakulása (elsősorban a vasút térvesztése), valamint a demilitarizáció (OROSZ É. - PIRISI G. 2010) igen tekintélyes mennyiségű barnamezőt hagyott hátra. Ennek a teljes körű tudományos felmérése még várat magára, egy VÁTI-tanulmány (2003) 2003-ban 120km²-re tette a barnamezők összterületét, míg egy folyamatban lévő, még publikálatlan kutatás csak a katonai eredetű objektumok kapcsán 112km²-nyi területet összesített (OROSZ É. - PIRISI G. 2012).

Nemcsak az egész országot lefedő átfogó vizsgálatokból, hanem a helyi jellegű esettanulmányokból is meglehetősen kevés látta meg a napvilágot. A budapesti barnaöv számít a leginkább feltártnak (ld. pl. KUKELY GY. ET AL. 2006), a vidéki városok esetében kiemelhető Pécs (VARJÚ V. 2008, TRÓCSÁNYI A. - STEFÁN K. 2008) vagy Sopron (JANKÓ F. - BERTALAN L. 2009), illetve egy speciális aspektusból Debrecen (KÁDÁR K. - KOZMA G. 2011) esete. Azonban paradox módon éppen azok a települések, az egykori (szocialista) iparvárosok hiányoznak a sorból, ahol a probléma a leginkább koncentrált formában jelentkezik. E tekintetben fontos, bár a bányászat kapcsán inkább csak antropogén tájformáló hatásokat elemző munkának tartjuk GYENIZSE PÉTER és (akkori szerzői nevén) SZABÓ-KOVÁCS BERNADETT Komló fejlődését vizsgáló munkáját (2008).

Ajka ebből a szempontból ideális kutatási terepnek tűnt előzetesen. Egyoldalúan nehézipari, de összetett struktúrával rendelkezett, amely a rendszerváltást követően igen jelentős változásokon ment keresztül. Míg ezt megelőzően a három hullámon keresztül zajló iparosítás volt a meghatározó, addig a rendszerváltást követően a felvevőpiac megszűnésének következtében bányák, gyáregységek zártak be, a kibocsátás jelentős csökkenését vonva maguk után. Ez a folyamat tehető felelőssé a barnamezős területek kialakulásáért, melyek esetében elsősorban a bányászat kapcsán tájsebekről, továbbiakban funkciót veszített, többségében pedig erősen alulhasznosított - egyes esetekben „kapun belüli” - területekről beszélhetünk, melyek új beruházásokra alkalmasak, azonban a korábbi használat nyomai révén külső beavatkozásokat igényelnek a jövőbeli érdemi hasznosítás érdekében.

Másfelől: Ajka ideális választás abból a szempontból is, hogy ipari kis- és középvárosaink közül nemcsak földrajzi értelemben a „legnyugatibb”, hanem része annak a Közép-dunántúli régióknak, amely hazánkban a reindustrializáció legfontosabb nagytérségévé vált. Így tágabb környezetében jelen van az a gazdasági dinamizmus, amely reményt nyújt arra, hogy a funkciójukat veszített területek újra szerepkört találjanak.

Gazdasági fejlődés és az ipar leépülése Ajkán - meghatározó tendenciák a rendszerváltás előtt és után

A település létrejöttében, várossá válásában és továbbélésében egyaránt az iparnak tulajdonítható a meghatározó szerep, hiszen a környezetében és területén található erőforrásokra építkező ipari üzemek jelentek meg az ekkor még falusi környezetben. Az iparosodás első lépésének tekinthető a szén felfedezése 1836-ban, mely után 30 évet kellett még várni, hogy 1865-ben Puzdor Gyula birtokán lemélyítsék az első kutatóaknát is. Ezt követően 1878-ban megkezdte működését az üvegyár, melynek létrehozása Neumann Bernát nevéhez fűződik, amely folyamatosan bővült a 20. század elején.

1910-ben Edelman Adolf kereskedő a vagyonát egy téglagyár kialakítására fordította, melyet később róla neveztek el. Innen számíthatjuk az iparvárosokra jellemző erős környezetszennyezés kialakulását, melynek elsődleges oka a széntüzelésen alapuló technika, melynek káros hatását az sem ellensúlyozta, hogy az üveggárral ellentétben a téglagyár az akkor még falusi jellegű és községi jogállású település házáitól távol települt.

Az iparosodás második hulláma 1937-től, a Magyar Bauxitbánya Rt. megalakulásától számítható. A bauxit kitermelése közvetlenül ugyan nem kapcsolódott Ajkához, de a feldolgozásában kezdetektől fogva az egyik legfontosabb magyarországi központtá vált.

1. ábra: Ajka, mint szocialista iparváros területhasználatának főbb elemei az 1980-as évek végén. Forrás: a szerzők szerkesztése.

Az ábrán feltüntettük a bányászat és a feldolgozóipari létesítményeit, a tájsebeket, valamint a zagy és hasonló ipari hulladékok deponálására szolgáló területeket, kazettákat. Jól kivehetőek az egykor önálló, most lakótelepekkel összekapcsolt falvak (Tósok, Berénd, Csinger, Bódé). Érdeemes megfigyelni, hogy a város az ipari tevékenységek köré települt, a település szerkezete az ipar által determinált (amelynek viszont a vasúti kapcsolat lehetett a legfontosabb lokális telephelyi tényezője).

Ugyanebben az évben fejeződött be a kriptongyár építése is, mely világszerte újdonságot jelentett, hiszen először Ajkán került kialakításra és alkalmazásra az a technológia, amely levegőből állított elő kriptont, így nagyságrendekkel növelte meg a nagyüzemekben olcsón előállítható nemesgáz mennyiségét. A létesítmény működése 1944-ig tartott. Bezárását megelőzően indult meg a várost napjainkban is meghatározó gyár-együttes építése. Az erőmű már 1944-ben, míg a timföldgyár csak 1945-ben készült el. (SÓKUTI Zs. 2010).

Ezt követően a háborúk lezárultával indult meg az ipar fejlődésének harmadik hulláma, melynek során a legdinamikusabban a bányászat fejlődött. Emellett a timföldgyár folyamatosan bővült, 1961-ben megépült a II. Erőmű, mely újabb szennyező forrásként jelent meg. Foglalkoztatás területén viszont problémát jelentett a nők helyzete, melynek megoldásaként újabb üzem kialakítását kezdeményezték, így a székesfehérvári Videoton telephelyet létesített, emellett szövetkezeti ipar is betelepül az ekkor még falusi környezetbe. A probléma rövid időn belül megoldódott, hiszen a letelepült üzemek mellett a már meglévő vállalatok, így az üvegyár és a szénosztályozó is bővítette a női munkaerő foglalkoztatásának lehetőségeit.

Az urbanizáció az industrializáció nyomában kullogott, mint annyi más szocialista város esetében. MARKOS GYÖRGY 1967-ben geográfus körökben közismert monográfiájában így jellemezte a kialakult várost: „Csak közigazgatási egység, mely négy (Ajka, Bódé, Tósok, és Berénd) településből tevődik össze”, ezzel utalva egyes városi funkciók - akkor még egyértelműen tapasztalható - hiányára (MARKOS Gy. 1967). Hiába nyilvánították 1959. november 1-jén várossá, nagyon sokáig megmaradt az öt alkotó „inkorporált” részek (KOC SIS Zs. 2008) ipari termelési funkció által összefűzött meglehetősen kusza halmazaként (1. ábra).

Az új település ráadásul nem légüres térben jött létre: Veszprém megye nyugati részén északon Pápa, délen a Zalából átcsatolt Tapolca nagy hagyományú városai láttak el központi szerepkört, utóbbi ráadásul a bauxitbányászatban is szerez irányító funkciókat. Ennek ellenére Ajka városi funkciói lassan megszilárdulnak az 1970-es és 80-as években, és építészeti értelemben vett urbanizációjában elért eredményeinek elismeréseképpen a várost 1987-ben a Hild József emlékéremmel is kitüntetik.

A rendszerváltást követően - gazdasági értelemben - szinte minden visszajára fordult, hiszen megszűnt a KGST, ennek kapcsán bányák, gyáregységek zártak be, máshol - felvevő piac hiányában - jelentős mértékben csökkent a termelés, illetve a kapacitás, melynek révén egyre nagyobb számban jelentek meg barnamezős, tájrendezésre, rekultivációra szoruló területek az egyes vállalatok „kapuin belül”, elsődlegesen a bányászat megszűnését követően pedig a települést övező területeken egyaránt. Ezen változások kapcsán beszélhetünk Ajka esetében is az alulhasznosított területek problémájáról, azok tájkép-romboló szerepéről. A hasznosítás igénye, illetve a bontás követelménye minden esetben jelen van, ezt azonban különböző - elsősorban anyagi - tényezők több esetben akadályozzák, hátráltatják, más esetekben azonban pozitív, megvalósult törekvésekkel is találkozhatunk, melyek a későbbiekben említésre kerülnek.

Ajka barnamezőinek általános jellemzői

A kutatás során megkíséreltük teljes mértékben felmérni a település területén található barnamezős területeket. Fogalmi értelemben viszonylag egyszerű dolgunk volt, hiszen ezek gyakorlatilag kivétel nélkül klasszikus ipari - alárendelten vasúti - eredetű területek, így ritkán kellett határeseteket mérlegelni. Annyiból kezeltük tágan a barnamező fogalmát, hogy vizsgáltuk a bányászat és az ipar nyomán keletkezett, szorosan vett beépítésre nem kerülő, de használatba vont és átalakított területek, meddőhányók és zagyatárolók sorsát is. Utóbbiak természetesen a tragikus vörösiszap-katasztrófa nyomán előtérbe kerültek. Az általunk használt barnamező-definíció számos elemének megfelelnek, még akkor is, ha valójában nem tekinthetők beépítettnek. Az emberi tevékenység nyomán azonban kikerültek az ökológiailag produktív területek közül, és új funkciót csak nehezen, rekultiváción keresztül nyerhetnek.

	Hasznosított/ rekultivált	Részen hasznosított	Üres	Romos	Bontott/ részen bontott
Szénbányák	Jókai bánya				x
	Padrag bánya			x	
	Ármin bánya		x		x
	Központi szénosztályozó		x		
	Tájsebek	x			
	Kolónia épületek		x		
	Kötélpályák				
Iparvasutak	csingervölgyi				x
	köleskepe-völgyi				x
	padragi				x
Timföldgyár	Épületállomány	x	x		x
	Tájsebek	x			
Erőmű	Épületállomány	x	x	x	x
	Tájsebek	x			
	Zagy-tér	x			
Elektronika és AE-Plasztik Kft.	Épületállomány	x	x		
Ajka Kristály Kft.	Kriptongyár épülete		x		
Edelmann-féle téglagyár	Épületállomány	x			

1. táblázat: A területi egységek csoportosítása, azok funkciója és jelenlegi állapota szerint.

Forrás: Sókuti Zs. gyűjtése és összeállítása

A szénbányászat által létrehozott barnamezők, tájsebek

Ajkán 2004-ben zárták be az utolsó tárnát (az Ármin bányát), a folyamat egy több évtizeden keresztül tartó leépülés betetőzése volt. A bányászat tetőpontján, az 1980-as évek végén közel 104 hektárnyi (felszíni) területhasználattal bírt Ajka közigazgatási területén. Ennek több mint felét a meddőhányók teszik ki, amelyek a rekultiváció különböző fázisaiban vannak (2. táblázat).

Barnamezős szempontból a bányászat helyzete annyiból kedvezőnek mondható, hogy bár a tevékenység teljes mértékben megszűnt, a területek nem maradtak tulajdonos nélkül. A bánya-erőmű integráció lezajlott, és Ajka térségében az egykori szénbányák ingatlanjai a Bakony Erőmű Zrt. kezébe kerültek. A vállalat természetesen felelős volt a rekultivációért, ugyanakkor célként fogalmazta meg az ingatlanállomány hasznosítását is. A mélyművelésű bányák rekultivációja (a városban szerencsére lakott területeket csak kismértékben érint az alábányászottság problémája) számos környezeti jellegű kérdést vetett és vet fel.

Kutatási módszerünk elsősorban a terepi bejárás, helyszíni felmérés volt (a barnamezők vizsgálata talán az egyik leginkább terepigényes témája a településföldrajzi kutatásoknak), amelynek eredményeit műholdfelvételek segítségével ábrázoltuk és fényképekkel is dokumentáltuk. A felmérések eredményeként kapott adatbázis elemeit igyekeztünk eredet és jelleg szerint tipizálni (1. táblázat).

Amint az az 1. táblázatból is kiderül, Ajkán alapvetően négy csomópont köré csoportosíthatjuk a keletkezett barnamezőket: a szénbányászat és a hozzá kapcsolódó energetika, a bauxit-feldolgozás, az ezeken kívüli feldolgozóipar és a közlekedés leépülése illetve átalakulása egyaránt létrehozott ilyen jellegű területeket. Ezek későbbi sorsa eltérően alakult illetve alakul, függően a területek jellegétől, elhelyezkedésétől, illetve magának a tevékenységnek az átalakulási ütemétől.

Terület	Korábbi hasznosítás	Jelenlegi hasznosító, tulajdonos	Tevékenység típusa	
Szénbányák ~ 42,86 ha + Sástói meddőhányó: (Külterület) ~ 30,24 ha + Korábban felhagyott meddőhányók: (Erdő) ~ 25,69 ha + Kötélpálya oszlophe- lyek, utak, kisterüle- tű ingatlanok: (Széttagolt elhelyez- kedés) ~ 2-3 ha	Jókai bánya ~ 9,23 ha (külterület) Meddőhányó: ~ 2,05 ha Homokbánya: ~ 3,27 ha	kolónia- épületek	több kisvállalat sokrétű	
	Padrag bánya ~ 7,53 ha (belterület) Meddőhányók: ~4,17 ha Homokbánya: ~ 7,05 ha	volt támjavító műhely	Padex Kft.	hidraulika
	Ármin bánya ~ 4,51 ha (belterület)	volt irodaépület	Rózsa Kft.	fémmege- munkálás
		feladó állomás	Dobozkészítő üzem	dobozkészítés
	Központi szénosztályozó ~ 2,59 ha (belterület)	kazánház	Avilex Kft.	raktár
		udvar	Bakonyi Bio- energia Kft.	biomassza raktár
Tájsebek ~ 1,07 ha (külterület)	Homokbánya (Ármin)	Ajka Város Ön- kormányzata	Bányászati Múzeum	
	bányamentő állomás	Ajka Város Ön- kormányzata	Őslény- és Kőzettár	

2. táblázat: A szénbányászat felszíni területei és jelenlegi hasznosításuk.

Forrás: Sókuti Zs. gyűjtése és összeállítása

Ezek közé tartoznak a környezetbe bele nem illő épületek, külszíni szállításra szolgáló kötélpályák, a tájsebek, meddőhányók, talajsüllyedések, hasadások, a felszíni és felszín alatti vizekre gyakorolt hatás (napjainkban ez a probléma a megszűnt termelés miatt már nem áll fenn), illetve a gázemisszió, melynek fő okozója az öngyulladás, ami a nem rekultivált meddőhányó(k) területét is fenyegeti. Amellett tehát, hogy a felszíni épületállomány eltüntetésre kerül(t) és az aknákat tömedékelték, még igen sok megoldásra váró probléma maradt a város és a vállalat nyakán.

Többek között az előbb leírtakkal magyarázható, hogy a város közelében található bányüzemek közül egy kivételével (Jókai bánya, mely teljesen rekultiválnak tekinthető) mindegyik (még részben) áll. Az alapvető, mondhatni kötelező gyakorlatnak megfelelően az aknatömedékelés és a csillepályák elbontása minden esetben lezajlott. Az ilyen jellegű bontási munkák már 2006-ban megindultak, 2008-ra pedig befejeződtek. Utóbbit persze az a tény is motiválta, hogy az acélszerkezetek anyagának értékesítése nem elhanyagolható tétel. A bontás főként éjszaka zajlott a forgalom minimális akadályozása céljából. Ennek értelmében első szakaszban Padrag- és Jókai bányán történt meg a vonó- és feszítőkötelek illetve a védőhálók bontása, melyet az öt darab közúti és három vasúti védőhíd követett. Csak ezek után került sor az Ármin-akna kötélpálya oszlopainak kiemelésére, melyet a Padrag bánya és a Jókai bánya oszlopai követtek.

A meddőhányók - ahogy a csingeri lakosok nevezik: „sifer-dombok” -, valamint a szénbányákat kiszolgáló homokbányák tekintetében a kötélpályákhoz hasonlóan szinte teljes a rekultiváció, hiszen a

bányázások sorrendjében ez a folyamat kvázi azonnal elkezdődött. Elsőként Padrag meddőhányója esetén - mely 950 ezer m³ meddőt tartalmaz - történt meg a tájba illesztés vagy lankásítás, melynek során a természetellenes meredek lejtők megszüntetése zajlott le. Ezután a kiporzás megakadályozása végett termőföld telepítése következett, mely után a természet hosszú évek során „visszavette” a területet. Ez a folyamat a többi meddőhányó esetében sem tért el, hiszen bejáratott gyakorlatként ugyanígy került alkalmazásra. Ez alól az egyetlen, ma is növényzettől mentesen álló Sástói meddőhányó képez kivételt, mely 1,6 millió m³ meddőt tartalmaz. A fennálló fedetlenség oka az, hogy sokáig feltételezték az Ármin bánya további tevékenységét, így érintetlenül hagyták a területet.

A bányauzemek felszíni épületeinek sorsa változatosan alakult. Jókai bányán mintegy 10 hektárnyi területen fekszik az egykori bányauzem és kolónia, ahol több kisebb vállalkozás is megtelepedett. Az elsőként bezárt Padrag bányán (Az Ajkához tartozó Padragkút belterületén, illetve annak peremén) a bánya támjavító műhelyének telephelyét 1994-ben a hidraulikus szerkezetekkel foglalkozó Padex Kft. vette meg (2. ábra). A cég számos bányalétesítményt felvásárolt fénykorában, de ma ezek egy része - két évtizeden belül immár másodszor - újra kiürült, ismét barnamezővé vált (HORVÁTH K. 2011).

2. ábra: Egykori üzemi épületek rehabilitált és romos példái egymástól 100 méterre Padragkúton. Forrás: Sókuti Zs. fényképe

Másodikként került sorra a már teljes mértékben rekultivált Jókai bánya, melyet 2002-ben zártak be (3. ábra). Aknaudvara a Köleskepei-völgyben volt a törőépülettel, feladóállomással (csillepálya vezetett innen is Ajka központjába) és osztályozóval együtt, mára azonban csak a kétoldali támfalak, a bennük lefalazott táró és az aknabejáratok láthatók. Emellett a völgyben található dombok rejtik a bányaépületek törmelékét, a téglák, a további használható építőanyagok pedig értékesítésre kerültek.

3. ábra: Jókai bánya a rekultiváció előtt, és a megmaradt támfal egy része a bontás után Forrás: Bakonyi Erőmű Zrt., illetve Sókuti Zs.

Utoljára került bezárásra az Ármin bánya, melynek területe Alsó- és részben Felsőcsingerben található (4. ábra). Kisebb épületeit lebontották, a talajt mentesítették a veszélyes anyagoktól, a Köves-árok légnaknát pedig betömedékelték. Ez az a terület, ahol a legtöbb vállalkozás telepedett meg, hiszen itt a legjobbak az infrastrukturális adottságok (út, közmű, központi derítő), a völgyben található a mangánrakodó is (amely a szomszédos Úrkút mangánbánya-üzemét szolgálja ki). A Kossuth-akna volt irodaépületében a fémmegeg munkálással foglalkozó Rózsa Kft. rendezkedett be, a feladóépületben pedig korábban gombaföld-gyártás zajlott, mely mára megszűnt, viszont a rendetlenség, a különböző berendezések, az őrzött terület felirat mind arra utalnak, hogy ma sem egészen elhagyott a terület. Itt létesült még egy dobozkészítő üzem illetve az Avilex Kft. telephelye is, mely a bánya kazánházát ma raktárként használja.

4. ábra: Jellegetes látkép a bezárás után: elhagyott, helyenként már romos épületek Ármin bányán
Forrás: Sókuti Zs. fényképe

Ennek ellenére sok az elhagyatott épület, melynek oka, hogy 2004-től múzeumi területté minősítették, így ipari beruházásra nem használható. Több kérvény is született már a visszaminősítés céljából, de számunkra is ismeretlen okból ez a mai napig nem történt meg.

5. ábra: A központi szénosztályozó és az erőműbe vezető szalaghíd
Forrás: Sókuti Zs. fényképe

A szénbányászat központi üzemegysége volt a város centrumában fekvő, 1959-ben megnyitott központi szénosztályozó (5. ábra). Fénykorában az ország legkorszerűbb ilyen üzemeként került a köztudatba, mely három bánya csillepályán érkező szenét dolgozta fel, öt vágánnyal, vasúti rakodóval, óriási élőkommunka igényel (közel 500 fő). Feladatköre a beérkező szén minőség szerinti osztályozása, az erőmű számára ennek megőrlése és továbbítása volt, mely körülbelül napi 200-500 vagonnyi, közvetlenül átadott nyersanyag-mennyiséget jelentett (HORVÁTH K. 2011). Ezen közvetlen kapcsolat miatt épült meg az erőműbe vezető szalaghíd, mely ma is áll.

Tipikusan olyan létesítmény, amely specialitása miatt szinte hasznosíthatatlan, elbontását viszont különböző tényezők akadályozzák: nemcsak a masszív vasbeton szerkezet, hanem az a tény is, hogy a vasúti pályához igen közel helyezkedik el, és a bontás alatt teljes vágányzár, de minimum feszültségmentesítésre volna szükség. Ez jelentős mértékben vetne fel plusz költségeket, amelyeket a tulajdonos egyelőre nem kíván vállalni.

Ipari barnamezők a város belterületén

A szénbányászat jellegéből adódóan a település külterületén, illetve nem a központi belterülethez tartozó kisebb „exklávék” hívtak életre újrahasznosítandó területeket. A város központi területét azonban ipari zónák, elsősorban az alumínium-feldolgozás létesítményei, valamint egy hőerőmű foglalták, illetve foglalják el. Jelentős kiterjedésű központi fekvésű telephelye van az üvegyárnak (Ajka Kristály Kft.), valamint egy egykor egységes elektronikai üzemnek is. Fontos hangsúlyozni, hogy szemben a szénbányászattal ezek az ágazatok nem tűntek el teljesen a településről, sőt, némely esetben a tevékenység közel változatlan nagyságrendben folyik tovább. Ebben az esetben barnamezős területekről két irány mentén beszélhetünk. Az egyik a zagy, iszap és hasonló melléktermékek lerakói. Ezek olyan nagy, egyenként 100-250 méter oldalhosszúságú „kazetták”, amelyek döntő többsége jelenleg már inaktív és a rekultiváció valamelyik fázisában van (a kivétel a katasztrófa miatt elhíresült X-es kazetta volt). A vörösiszap-kazetták összterülete meghaladja a 200 hektárt, amelyből felméréseink szerint mintegy 110 hektár tekinthető befejezetten rekultivátnak. Igaz, hogy ezen területek hasznosíthatósága még a növényzettel való megkötés után is korlátozott. A környezeti károk mérséklése és a további szennyezés megszüntetése érdekében az 1990-es évek végén a kazettákat elszigetelő résfalakat és monitoring-rendszert építettek ki több mint fél milliárdos költséggel (IVS). A rekultiváció 2002-ben kezdődött, a vörösiszagra erőművi szürkesalak majd termőföld került, a munkálatok az I-VIII. kazettákon lezárultak.

Noha az erőmű jelentős technológia-váltáson ment keresztül és beszerzési forrásai is átalakultak, területhasználat szempontjából csekély változásokkal működött tovább. Az üzem összterülete mintegy 27 hektár, és vélhetően hosszabb távon is eredeti funkciójának megfelelően működik tovább. Salakkazettái, zagyterei (ún. erőművi szürkesalak) a település belterületéből 22, külterületéből 83 hektárt foglalnak el. Ennek egy része teljesen rekultivált, garázsok, kisebb ipari telephelyek találhatóak rajta.

A MAL Zrt. ajkai telephelye, vagyis az egykori alumíniumkombinát épületegyüttese kiterjedtebb és összetettebb problémát jelent. A vörösiszap-kazettákkal nem számolva az üzem közel 70 hektár területen terpeszkedik, és még most, 2013 elején is közel 6000 munkavállaló megélhetését biztosítja a sajtóhírek szerint.

Mindez azonban már csak a hanyatlás egy szakasza - az is lehet, hogy az utolsó előtti. A gyárban az egykor meghatározó jelentőségű kohászati tevékenység évekkel ezelőtt megszűnt, így nem csoda, ha napjainkban az üzemi épületek összes beépített alapterületének mintegy 40%-a teljesen hasznosíthatatlan. További 5% körüli alapterületet ma már kisebb, a MAL tevékenységéhez általában sok szállal kötődő vállalkozások hasznosítanak (6. ábra).

6. ábra: Kapun belüli barnamezők a MAL Zrt. telephelyén: az üzemi épületek hasznosíthatósága 2012 tavaszán.

Forrás: Sókuti Zs. felmérése és szerkesztése

Ez egy sajátos, településfejlesztési szempontból igen nehezen kezelhető helyzet. Az alulhasznosított kétségtelen, a leépülés hosszú távon visszafordíthatatlannak tűnik, mégis, a rehabilitáció adott esetben szóba sem kerülhet. A terület a város kiterjedéséhez mérten óriási. Ha az eredeti ipari funkció megszűnik - már pedig erre jelenleg (2013 januárja) a vállalat eredendő gazdasági nehézségei, valamint a bíróság által első fokon a környezeti katasztrófa miatt kiszabott 135 milliárd forintos bírság kötelezettsége miatt a cég üzleti helyzete kilátástalan - a terület rehabilitációja szinte reménytelen feladatokat támaszt. Területe a város teljes - kiterjedt - belterületének 3%-át teszi ki, megközelítőleg annyit, mint a teljes zöldfelületi rendszer. A ténylegesen beépített területnek nagyjából egytizedét fedi le az egykori kombinát.

7. ábra: A MAL Zrt. telephelyére szó szerint értelmese is ráillik a (vörös) barnamező címke.

Forrás: hirado.hu

Konklúzió: egy város mozgásban

Szlogennek jó lenne - a dinamizmus képe mindig olyasmi, amit a települések szívesen sugalmaznak magukról a világ felé. Mégis, itt valami másról van szó. Tanulmányozva Ajka térhasználati problémáit és az ezekben tapasztalható tendenciákat, sajátos kép rajzolódik ki bennünk. A város súlypontja ugyanis északra mozdul el: mintha Ajka egyszerűen csak „otthagyná” azokat a területeket, amelyek gazdasági értelemben kimerültek, fizikai és szociális szempontból is degradálódtak. A dezindusztrializáció a szénbányászat felhagyásával kezdődött, amelyet követett az alumíniumkohászat. 2013. február végén bezárt a közeli Halimba bauxitbányája (230 ember munkahelyét szüntetve meg) tovább gyengítve az ágazat területi koncentrációját. Ezzel szinte egy időben a Veszprém Megyei Bíróság elrendelte a MAL Zrt.. felszámolását, amit pár nap múlva a korábban stratégiai jelentőségűnek minősített vállalat állami felügyelet alá vonása követett, amely egyelőre biztosítja a folyamatos üzemelést és foglalkoztatást. A hosszú távú kilátások azonban ezzel együtt bizonytalanok, hiszen a cég problémái nem a vörösiszap-katasztrófával kezdődtek, és egyáltalán nem zárható ki az üzem jövőbeli bezárása, kérdés, hogy ez nem rántaná-e magával magát az erőművet is.

Ezzel együtt a város már a rendszerváltás előtt is északi irányba terjeszkedett. Az újabb építésű lakótelepek és a rekreációs övezetek is az északi peremen húzódnak. Noha új lakóterületek a rendszerváltás óta meglepően csekély számban épültek (a lakásállomány 2011-ben 6,7%-kal haladta meg az 1990-est), de létrejött a város új gazdasági pólusa, az „Új Atlantisz” névre keresztelt ipari park, és ezen a területen kaptak helyet a kereskedelmi beruházások is.

Mindez kiegészül azzal, hogy - nem meglepő módon - a város lakóterületei közül is többnyire a vasútvonaltól délre találjuk azokat, amelyek szociális problématerületnek tekinthetők. Noha az integrált városfejlesztési stratégia általánosságban tagadja a definitív lakóhelyi szegregáció létét, megállapítva például az alacsony státuszúak és az etnikai csoportok városon belüli szétszórt elhelyezkedését, négy „szegregátum-gyanús” területet azért megemlíti. Ezek részben kapcsolódnak a korábbi bányászat térségeihez (8. ábra).

8. ábra: Alulhasznosított területekből álló korridor és a város-szerkezetre ható centrifugális erők Ajkán napjainkban illetve a közeljövőben.
Forrás: Pirisi G. szerkesztése

A végeredmény az egyébként sem különösebben kompakt városszerkezet divergens irányú fejlődése. A gazdaságilag aktív zónák (az ipari park és a bevásárlóközpontok mellett érve a lokális-kistérségi szinten jelentős élményfürdőt) a város északi részén koncentrálódnak, a település szerkezetében északi irányú eltolódás tapasztalható, vagy ha úgy tetszik, akkor Ajka maga mögött hagyja a vasútvonal által meghatározott közlekedési tengelyt és közeledik a 8-as számú főközlekedési út által meghatározott másik tengelyhez. Persze, egész városok nem szoktak elköltözni, hiszen az ingatlanok hatalmas, lassan amortizálódó értéket képviselnek. Most mégis ehhez hasonló folyamat van kibontakozóban. Ha a dezindustrializáció folytatódik a Torna mentén, az erősíteni fogja a most még viszonylag embrionális állapotú lakóhelyi szegregációt, a déli lakóterületek fizikai és erkölcsi elavulását. Végeredményként egy olyan, lepusztult és hasznosítatlan, mintegy 4km hosszú és 1-3km széles területsáv alakul ki a város egykori ipari szívének helyén, amely korridorként választja el az aktív térségektől Padragkút településrészt, amelynek funkcionális önállósága így erősödik, és lehet, hogy ennek a forgatókönyvnek a megvalósulása esetén adminisztratív különválását is érdemes lenne megfontolni.

Ajka, mint a térség bányakincseinek kiaknázására létrejött iparváros fejlődési életciklusának végére ért. A város sajátos módon, térben is hátat fordít ezen időszakának: sajnálatos ugyanakkor, hogy ezeknek a területeknek a valódi újrahasznosítására nem sok siker kínálkozik. A bányászat felhagyása nyomán keletkező térproblémák többsége még kezelhetőnek, rehabilitálhatónak bizonyult. Mire azonban a hagyományos ipar zászlóshajója is eléri jelenleg elkerülhetetlen végét, a város új feldolgozóipari központja már kialakult, ezért valószínűtlen, hogy piaci alapon az elhagyott ingatlanok befektetőkre találhatnának.

A felhagyott ipari objektumok közösségi hasznosítására, de akár csak elbontásukra és a terület ésszerű funkcionális megújulására is igen csekély esély van. Ideális esetben mintaként lehetne követni a Ruhr-vidéken követett gyakorlatot, ahol az ipari szerkezetváltás után több helyen is bemutatják a közönségnek az egykori üzemegységeket (9. ábra). A hazai nehéziparnak nincs ilyen „skanzen”. Ajka évtizedeken keresztül a szocialista iparosítás fellegvára volt, szimbóluma mindannak, amit a „magyar ezüst”-re és annak nyersanyagára alapozott fejlesztés jelentett. Ajkán a teljes folyamat bemutatható lenne, és a település országos turisztikai jelentőségre tehetne szert meglévő szerepkörei mellé. Az idegenforgalmi hasznosítás (bányamúzeum, iparvasút, a szénosztályozó, az alumíniumkohók termelésből kivont egységeinek rendszerbe szervezett bemutatásával) még a MAL további működése mellett is megfontolandó lehetőségként jelentkezik - nyilván tetemes, milliárdos befektetési igény mellett.

Az állam szerepvállalása egyelőre mentőövet jelentett, de a gazdaságpolitika esetleges jövőbeni változásai a közeljövőben elhozhatják az ajkai üzem végét. Ez pedig igen keserű perspektíva a város számára. A hanyatlási folyamat minden bizonnyal tovább gyorsulna egy nehézipari összeomlás esetén, és a Torna-parti város a megye térszerkezeti meghatározó jelentőségű másodlagos pólusát jelentő középvárosból vissza-süllyedne egy, csak kistérségi szinten értelmezhető, rozsdamarta dunántúli kisvárossá.

9. ábra: Nagyjából 70 méterre emelkedik a táj fölé az egykori nagyolvasztó, amely jelenleg Landschaftspark Nord nevű „ipari skanzen” részeként Duisburg egyik újkeletű turisztikai attrakciója. Hasonló „véghasznosítás” talán Ajkán is elképzelhető lenne.

Forrás: Pirisi G. fényképe

Irodalom

- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza - Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 581 p.
- BONTJE, M. 2005: Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, Volume 61, Issue 1, pp 13-21
- GERMUSKA P. 2004: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 237 p.*
- GYENIZSE P. - SZABÓ-KOVÁCS B. 2008: A természeti környezet és a település kölcsönhatásának vizsgálata Komló példáján. *Földrajzi Értesítő - Hungarian Geographical Bulletin LVII. évf:(3-4. f.) pp. 273-288.*
- IVS - Ajka város integrált városfejlesztési stratégiája 2008. EX ANTE Tanácsadó Iroda, Budapest.
- JANKÓ F. - BERTALAN L. 2009: Egy sosem volt iparváros ipari öröksége: barnamezők Sopronban. *Tér és Társadalom, (23. évf.) 4. sz. pp. 103-172.*
- KÁDÁR K. - KOZMA G. 2011: Az egykori szovjet katonai területek funkcióváltása Debrecenben. *Tér és Társadalom, 25. évf. 2. sz. pp. 164-179.*
- KOCSIS Zs. 2008: Incorporated small towns. In: Csapó Tamás - Kocsis Zs. (szerk.): *Nagyközségek és kisvárosok a térben. Szombathely, Savaria University Press, pp. 182-194.*
- KOCSIS Zs. - NÉMETH S. 2010: Ajka ötven éve város. In: Csapó T. - Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései. Savaria University Press, Szombathely, pp. 279-291.*
- KOZMA K. 1991: *Az ajkai szénbányászat története -Veszprémi szénbányák, Veszprém, 242 p.*
- KUKELY GY. - BARTA GY. - BELUSZKY P. - GYÓRI R. 2006: *Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten. Tér és Társadalom, 20. évf. 1. sz. pp. 57-71.*
- MARKOS GY. 1967: *Ajka, a bauxitváros: Gazdasági és településföldrajzi tanulmány - Akadémiai Kiadó, Budapest 171 p.*
- OROSZ É. 2012: A barnamező fogalmának változó értelmezése. *Tér és Társadalom, 26. évf. 2. sz. pp.74-87.*
- OROSZ É. - PIRISI G. 2010: Demilitarizált városok - A katonai funkciók leépülésének és az örökség hasznosításának településföldrajzi kérdései. In: Csapó T. - Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései. Savaria University Press, Szombathely, pp. 165-182.*
- OROSZ, É. - PIRISI, G. 2012: *Stand und Probleme der Militärkonversion in Ungarn. Untersuchungsbericht über die Bestandsaufnahme und Konversion militärischer Liegenschaften. kéziat, Pécs-Witten, 16 p.*
- PIRISI G. 2009: *Differenciálódó kisvárosaink. Földrajzi Közlemények, 133. évf. 3. sz. pp. 313-325.*
- RIENIETS, T. 2009: *Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century. Nature and Culture, Volume 4, Number 3, pp. 231-254.*
- SÓKUTI Zs. 2010: *Ajka: egy szocialista iparváros funkcionális és morfológiai változásai a XX. század második felében. Kézirat (BSc-szakdolgozat), PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 61 p.*
- SÓKUTI Zs. 2012: *Barnamezők és rehabilitációjuk Ajkán. Kézirat (MSc-diplomamunka), PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 113 p.*
- TATAI Z. 1999: *Ajka negyvenéves város - Falu város régió, pp.17-19.*
- TROCSÁNYI A. - STEFÁN K 2008: *Megújuló Balokány? - Városrész-rehabilitáció az EKF szellemében. In: Szabó V, Orosz Z, Nagy R, Fazekas I (szerk.) IV. Magyar Földrajzi Konferencia Debrecen: Debreceni Egyetem, 2008. pp. 298-306.*
- VARJÚ V. 2008: *Barnamezős revitalizáció kultúrával In: Pap N (szerk.) Kultúra - Területfejlesztés. Pécs - Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet; Imedias Kiadó, pp. 201-212.*
- VÁTI 2003: *Az EU Strukturális Alapok keretében barnamezős rehabilitációra kiírandó pályázatok szakmai megalapozása. Előkészítő tanulmány. VÁTI Kht. Településtervezési és Tájtervezési Iroda, Budapest.*